

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д.10.20.616 Диссертациялык кеңеш

УДК: 82.193(575.2)(043.3)

МУСТАФА ЙЫЛМАЗ

**КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК АКЫНДАР ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ
ДИНИЙ ЫРЛАРДЫН ОКШОШТУКТАРЫ ЖАНА
АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ**

10.01.01 – кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2021

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин Түркология кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: **Акматалиев Абдылдажан Амантурович,**
филология илимдеринин доктору, профессор,
КР УИАнын академиги, Кыргыз
Республикасынын Улуттук илимдер
академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил
жана адабият институтунун директору

Расмий оппоненттер: **Тиллебаев Садык Алаханович,**
филология илимдеринин доктору, доцент,
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университетинин мамлекеттик тил боюнча
проректору

Чокоева Дилбар Маматкуловна,
филология илимдеринин кандидаты,
Жалал-Абад мамлекеттик университетинин
кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын
доценти

Жетектөөчү уюм: К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл
мамлекеттик университетинин манастануу
жана кыргыз адабияты кафедрасы. Дареги:
722200, Кыргыз Республикасы, Каракол шаары,
Абдрахманов көч., 103

Диссертация 2021-жылдын 19-мартында саат 13.00дө КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетине жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д.10.20.616 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот, дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспекти, 265а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борборлоштурулган илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй просп., 265а), Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университеттин китепканасынан (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547), К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин китепканасынан (722044, Бишкек ш., Ч. Айтматов просп., 27) жана диссертациялык кеңештин www.sovet.aytmatorv.tk сайтынан таанышууга болот. Онлайн коду: 647-681-3246.

Автореферат 2020-жылдын 17-февралында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Ыйсаева Н. Т.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Адамдардын ишеними, анын баардык жаратуучуга болгон ички туюмдары ар бир элдин байыркы мифтик-архаикалык, тарыхый-социалдык түшүнүктөрү ал элдердин көркөм сөз өнөрүндө чагылдаралган. Башкача айтканда, диндер коомдук аң сезимдин бир формасы катары адамзат коомунун эволюциялык өнүгүшүндө негизги ролду ойногон. Ал эми элдик оозеки чыгармачылыктагы, акындар чыгармачылыгындагы диний ырларда адамдардын диний, философиялык көз караштарынын элементтери толук сакталган. Мындан улам ар бир элдин байыркы мезгилдердеги тутунган диндери, карманган ишенимдери, курчап турган дүйнөнү аңдап-түшүнүү, таанып-билүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктоодо диний ырлардын орду өзгөчө. Биринчиден, азыркы ааламдашуунун арааны жүрүп турган мезгилде түбү бирге “түрк тилдүү элдер» аталган калктардын байыркы мезгилдеги элдик ишенимдериндеги, дүйнөгө болгон көз караштарындагы, диний-философиялык түшүнүктөрүндөгү, каада-салт, адеп-ахлактарындагы жакындыкты аныктоодо да диний ырлар негизги булак катары кызмат аткарат. Мындан улам кыргыз жана түрк элдеринин диний ырларындагы жакындык, айырмачылыктарды анализдөө, салыштырма планда талдоо, такталган илимий жыйынтыктарды белгилөө зарылдыгы келип чыгат.

Экинчиден, кыргыз жана түрк элдеринин акындардын чыгармаларын салыштырма планда талдоого алган айрым эмгектерди эске албаганда бул багытта жазылган диссертациялык изилдөөлөр жокко эсе. Орток мурас катары акындар чыгармачылыгынын үлгүлөрүн изилдөөгө объективдүү жана субъективдүү себептер кедергисин тийгизип келгени ырас. Алардын эң эле негиздүүлөрүнүн бири дин ырларынын жанрдык өзгөчөлүгүнүн Совет мезгилинин идеологиясына шайкеш келбегендиги болду. Демек, кыргыз жана түрк элдеринин диний ырларын талдоого алып, окшоштук, айырмачылыктарын белгилеп, илимий жыйынтыктарды иштеп чыгуу учурдун талабы. Иштин актуалдуулугу да ушунда.

Үчүнчүдөн, кайсы гана жанр болбосун алардын келип чыгышын, калыптанышын, өзгөчөлүктөрүн иликтөөдө ал маселенин тектеш тилдүү элдерде таралыш өзгөчөлүгүн талдап алмайынча, көтөрүлгөн маселе тууралуу илимий системалуу пикир айтуу эч мүмкүн эмес. Мына ушундай жагдай шарттардын өзү эле кыргыз жана түрк акындар чыгармачылыгындагы диний ырларды иликтөөгө багытталган биздин изилдөө ишибиздин актуалдуулугун айкындап турат.

Диссертациянын темасынын негизги илимий иштер менен болгон байланышы. Илимий иштин темасы К.Карасаев атындагы БМУнун Кыргыз адабияты кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен дал келет.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз жана түрк элдеринин акындар чыгармачылыгындагы диний ырлардын жаралуу себептерин, тематикалык ар түрдүүлүгүн, элдик оозеки чыгармачылыктагы, эпикалык мурастардагы түп-

башаттарын талдоого алуу менен салыштырма планда кыргыз-түрк акындарындагы окшоштук, айырмачылыктарды белгилөө болду. Бул максатты иш жүзүнө ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттерди алдыбызга койдук:

- кыргыз жана түрк элдеринин фольклорундагы, акындар чыгармачылыгындагы диний ырлардын изилдениш тарыхын талдоо, буга чейин адабияттаануу илиминде топтолгон илимий-теориялык эмгектерди анализге алуу;
- диний ырлардын, акындар чыгармачылыгындагы диний мотивдердин табиятын аныктоо жана анын айтылып калышын, максатын, түрлөрүн талдоого алуу, пайда болуу шарттарын белгилөө;
- кыргыз жана түрк эпикалык мурастарындагы диний ырлардын көркөм функциясын аныктоо;
- кыргыз-түрк акындар чыгармачылыгындагы диний ырлардын каада-салттык, ырым-жырымдык мүнөзүндөгү синкреттик абалын анализдөөдө элдик фольклорго жана эпикалык мурастарга талдоо жасоо;
- түрк элдери менен кыргыздардагы генетикалык байланыштын бар экендигин дин ырлары, акындар чыгармачылыгындагы диндик көз караштар аркылуу далилдөө;
- кыргыз-түрк акындык өнөрүндөгү диний теманын улантылышы жана замана темасындагы жалпылык, айырмачылыктарды белгилөө;
- диний ырлардагы көркөмдүк өзгөчөлүктөрдөгү жалпылык, айырмачылыктарды талдоо.

Илимий иштин жаңылыгы алгач ирет салыштырма планда кыргыз жана түрк элдериндеги диний ырлардын табияты, фольклордук жанрларда, эпикалык чыгармаларда диндик түшүнүктөрдүн чагылдырылышы, диний ырларындагы генетикалык байланыштын бар экендиги жана ислам дини менен байыркы ишенимдердин аралаша берилген синкреттик мүнөзү, акындар чыгармачылыгындагы диний теманын улантылышы, диндик мотивдердин орду, замана адабиятындагы окшоштук, айырмачылыктар мезгилдин духунда, салыштырма планда талданганынан көрүнөт.

Иштин илимий-теориялык мааниси. Аталган эмгегибиз түрк тилдүү элдердеги акындык өнөрдүн абалын, поэтикалык системаны түшүнүүгө, кыргыз жана түрк элдеринин эстетикалык ой жүгүртүүсүнүн башат, булактарын, салттуу мыйзамченемдерин, дин тууралуу көркөм ой жүгүртүүсүн тереңден билүүгө салым кошот.

Иштин практикалык мааниси. Иштин натыйжалары менен жыйынтыктары кыргыз жана түрк акындык өнөрүн окуп үйрөнүүдө, төкмөлүк өнөрдүн түрк элдерине таралышын, андагы айрым маселелерге тактоо киргизүүдө пайдаланылат. Ошондой эле жогорку окуу жайлардын филология жана түркология факультеттеринин студенттери үчүн окуу курал,

атайын жана тандоо курстарында, семинардык сабактарда кошумча материал катары пайдаланылат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- кыргыз жана түрк элдеринин байыркы мезгилдеги тотемдик, фетиштик, анимисттик, культтук ишенимдеринин бирдейлиги эки элдин түбү бир, бир тууган элдерден экендигин, оозеки чыгармалардагы бирдейликти дагы бир ирет далилөө менен акындар чыгармачылыгындагы дин ырларынын башат-булактары катары кызмат кылат;
- кыргыз жана түрк элдеринин эпикалык чыгармаларында диний ишенимдери толук чагылдырылган. Кыргыз эпосторунда байыркы ишенимдер басымдуулук кылса, түрк дастандары исламга негизделген. Бул кыргыз эпосторунун байыркылык мүнөзүн белгилесе, түрк эпостору кийинки мезгилдерде жаралганын күбөлөйт;
- орто кылымдагы түрк акындарынын чыгармачылыгы XIX кылымдын аягындагы акындык өнөрдө диний багыттын улануусуна өз таасирин тийгизген фактылардын бири катары короого болот. Бул кыргыз акындар чыгармачылыгында сопулук идеялардын жаралышына, замана поэзиясынын өнүгүшүнө өз таасирин берген;
- кыргыз-түрк акындарынын диний мүнөздөгү ырларына Алланы (кудайды, жаратуучуну), пайгамбарларды улуктоо, жакшы жүрүм-турумга, беш убак намаз окуу, орозо тутуу, ажыга барууга үндөө, чын дүйнө жалган дүйнө түшүнүктөрүн исламдын негизинде чечмелөө идеялары мүнөздүү;
- кыргыз акындарында жана түрк ашыктарындагы чыгармачылык салттуулуктар дээрлик окшош, бир гана түрк акындарындагы түш көрүү, шербет суу ичүү салты кыргыз акындарында кезикпейт;

Издөнүүчүнүн жеке салымы: Кыргыз-түрк диний ырларына байланыштуу фактылык материалдар жыйналып, тактамалар берилип, салыштыра иликтенип илимий-теориялык корутундулар чыгарылды. Ошондой эле кыргыз-түрк акындарындагы диний ырларындагы окшоштуктар жана айырмачылыктар аныкталып, алардын негизги себептери белгиленди. Изилдөөдө жүргүзүлгөн талдоолор жана андан чыгарылган корутундулар диссертанттын жеке салымы десе болот.

Изилдөөнүн апробацияланышы иштин жүрүшүндө ишке ашырылды. Эмгектин негизги жоболору менен тыянактары К.Карасаев атындагы БМУнун Кыргыз адабияты, Түркология кафедраларынын кошмо жыйынында талкуудан өттү. Темага байланыштуу 8 макала жарык көрдү. Эки илимий макала РИНЦ системасына кирген журналдарга жарыяланды.

Диссертациянын түзүлүшү. Изилдөө иши киришүүдөн, эки баптан, корутунду жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин көлөмү 171 бет.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иштин жалпы мүнөздөмөсү, алдына койгон максат, милдеттери, методологиялык негизи, жаңылыгы, теманын актуалдуулугу, коргоого сунуш кылынган жоболор, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы чагылдырылды.

1-бап “Кыргыз жана түрк элдеринин диний ырлары, акындар чыгармачылыгындагы диний көз караштар: илимий-теориялык, методологиялык негиздер” деп аталып, биринчи параграфы **Акындар чыгармачылыгындагы дин ырларынын фольклордук башаттары, табияты, эволюциясы**” – деп белгиленген.

Диний ырлар адамдардын жаратуучуга болгон ишенимин көрсөтүп, үгүт-насаат, динге чакырык мүнөзүндө айтылат.

Диний ырлардын жаралышы адамдардын табияттын сырларын толук түшүнүп биле элек мезгилдериндеги мифологиялык таанымга негизделген анимизмдик, тотемдик, магиялык, фетиштик ж.б. архаикалык түшүнүктөрү менен байланышта каралат. Экинчиден, “адам өзүн табияттан бөлбөй, өзүндөгү окшоштуктарды табияттан көрүп, ортого чек койбой, бир бүтүндүктө кабыл алып, өзү сыяктуу эле жаратылыштын, жан-жаныбарлардын да жан дүйнөсү бар экенин билип, алар адамга теңтайлаш, кээде андан да кудуреттүү тирүү жан экендигине бекем ишенет жана бул ишеним, белгилүү бир формада, же айрым көрүнүштөрдө тастыкталат. Бара-бара бул ишеним адамдын ой сезиминде образга айланат» [Дин ырлары [Текст] // КР УИАнын КЖ фонду, Инв. №360, – 40 б.]. деген пикирлерге таянсак, диний ырлардын жаралышынын башаттары байыркы мифологиялык түшүнүктөргө негизделет.

Түрк адабият таануусунда диний ырлардын башаты тууралуу бир катар окумуштуулардын ойлору бар. Мисалы, түрк диний ырларынын тарыхын изилдөөгө алган Решид Рахмети Арат “Эски түрк ырлары” (Eski Türk Şiiri) (1991) аттуу эмгегинде түрк диний ырларынын жаралышын М.Кашгаринин “Диван-лугат-ат түрк”, Ж.Баласагындын “Кутадгу билиг” дастандарына таянуу менен VIII кылымдан башталган, ага чейинки чыгармачылык монхейизм, буддизм ж.б. эски диндерге таандык оозеки туундулар катары эсептеп, кошок (koşuk), кожан (kojan), кошма (koşma), такшут (takşut), такмак (takmak), кави (kavi) ж.б. жанрларды алардын үлгүсү катары карайт.

Акындыктын пайда болушу мухиттин жээк-жакаларындагы жазылган байыркы манзумдарга¹ байланыштырылат. Алар негизинен диний мүнөздө болуп, XI кылымда жазылган алгачкы түрк-ислам ырларынын жаралышына негиз болгон. Б. а., түрктөрдүн элдик оозеки чыгармаларындагы айтым, дубадарын ж.б. жанрлар диний ырларынын жаралышын негиздеген.

Адабиятчы Нихат Саами Банарлынын пикиринде түрк ырларынын жаралышынын башатында диний ырлары турат. Мындан улам акындар жөн гана обонго салып ырдап, эл көңүлүн ачпастан, элди руханий жактан байытып, ден-соолугуна шыпаа берүүгө да кызмат кыларын, түрктөрдө

¹ Манзум – түрктөрдүн ыр түрүндөгү чыгармаларынын жалпы аты

мындай адамдарды шаман, оюн, озан, баксы деп аташарын белгилейт. Мисалы, Юнус Эмренин “Турмуш барасы” (Dönme Dolap) аттуу ырында

Dağdan kesdiler hezenim

Тоодон кесилди керегем,

Bozuldu türlü düzenim

Бузулду туруктуу тартибим

Ben bir usanmaz ozan'ım

Мен бир чарчабас озанмын,

Derdim vardır inilerim.

Дартым бар акындык уктабас

[Banarlı, N. S. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi [Text] / N. S. Banarlı. – S., 2001. – s. 42.] – деп акындыкты, ырчылыкты түрк акындары өз тагдыры менен байланышта карап, чарчабас, чаалыкпас, акындык өнөрү жеке жашоосунун негизи экендигинин баяндайт. Демек, түрк окумуштууларынын пикиринде түрктөрдүн алгачкы диний ырлары ал элдин оозеки чыгармачылыгы менен элдин жашоо маданиятынын карым-катышынан жаралган б.а. элдик ишенимдерге таянган чыгармалар деп жыйынтыктоого болот.

Дүйнөдөгү улуу үч диндин бири – ислам. Кыргыздар ислам динин качан кабыл ала баштаганы тууралуу бир катар окумуштуулардын ойлору бар болсо дагы так бир документалдуу пикирлер кезикпейт. Алгач башатында исламды бүт жан дили менен кабыл албастан ага чейинки байыркы ишенимдердин бирдей аралаш колдонгонун байкоо кыйын эмес. Мындан улам кыргыздардын диний ырларынын **өсүш эволюциясын 3 этапка** бөлүүгө болот. Биринчиси, алгачкы элдик ишенимдердин негизинде Теңирге ишенүү, жер-сууга, Айга, Күнгө сыйынууну өз ичине алган шамандык, тотемдики шенимди тутунуудан улам келип чыккан дуба-дарым ырлары, алкыш, каргыштар, ырым-жырым ырларынын жаралыш этабы дешке болот. Экинчи этап, Орто Азия, Иран жана Азербайжан элдеринде отко табынуу, пейилди оңдоо, ниетти тазалоо, тазалануу, аруулануу идеясын даңазалаган заростризмдик ишенимдерди туюнткан алас-аластар, эмгекти жеңилдетүү, ороzonу оңойлотуу максатында ырдалган ырлары, кудайдан жакшылыкты ниет кылып, тиленүү максатында ырдалган баталар жаралган. Үчүнчү этап, ислам дининин таасиринде жаралган (көбүнчө акындарда) «Бир Алла», «Опосуз дүйнө», «О кудай ай, кудай ай» ж.б. ырлардын топтомун атоого болот. Бирок, мезгилдик аспектиден карап, диний ырлардын өсүү эволюциясын так хронология деп атоодон алыспыз. Бул мезгилдештирүү шарттуу түрдө бөлүштүрүлгөнүн белгилеп коюшубуз керек.

Түрк элинин шамандык, теңирчилик ишенимдерди кучагына алган оозеки адабият мезгили баардыгы исламга чейинки түрк адабияты доорунун чыгармачылык жемиши болсо, кийин көркөм чыгармачылык толугу менен исламдашкан. Түрк калкынын баардык жашоосун ислам өз кучагына алган сыңары ыр чөйрөсүнө да өз таасирин тийгизген. Мындан улам ислам маданиятынын таасиринде өнүккөн түрк адабияты өзүнчө доорду кучагына алат.

Түрк ислам адабияты дин жана байыркы түрк адабиятынын синтезинен пайда болгон адабият болуп саналат. Окумуштуулардын пикиринде түрк ислам адабияты, Караханиддер доорунда Ж.Баласагындын калеминен жаралган «Куттуу билим» дастаны менен башталган. Түрк акындык өнөрү

XV кылымда калыптанып, бүгүнкүгө чейин өз өнүүсүн улап келген, көп кылымга таандык тарыхка ээ өнөр экендигин көрө алабыз. Ошол эле учурда диний адабиятынын өнүгүшүн түрк адабиятчылары бир нече топторго ажырымдап классификациялашат: 1) Женаби Аллага байланыштуу адабий жанрлар: таухидтер, мүнajatтар ж.б. 2) Азирети Пайгамбарга байланыштуу адабий жанрлар: наат, сийер, мевлид, хилие, эсмаи неби, миражие, кырк Хадис, шефаат наама ж.б. 3) Куранга таянган адабий жанрлар: кысасы Энбия, Юсуф менен Зулайка, Сулейман-наама, Халил-наама, курандын котормолору; 4) Башка диний темалар менен байланыштуу адабий жанрлар: кайднаамалер, илмихаллер, поэзия, вахдетнаамалар, рамазание, регаибие ж.б. [Kemikli B. Türk İslam Edebiyatı Giriş [Text] / B. Kemikli. – B., 2011. – s.146]. Демек, түрк адабиятында диний ырлар өзгөчө орунда туруп, жалпы адабияттын өнүгүшүнө өз таасирин тийгизген. Диндин таасиринен улам адабият тармакталып, бир канча адабий жанрлар пайда болуп, маданияттын, адабияттын исламдашуусу өзгөчө орунда болгон.

Баптын экинчи параграфы **“Кыргыз-түрк дин ырларынын, акындардын чыгармаларындагы диний тематиканын изилдениш тарыхы, методологиялык негиздери”** деп аталат.

Дин ырларында элдердин курчап турган дүйнөнү таанып билүүсү, ишенимдери, философиялык көз караштары берилгендиктен аталган жанрды илимий жактан тыкыр анализге алуу менен элдердин тектештик, биртуугандык жакындыктарын аныктай турган бир катар жыйынтыктарды алууга болот. Мындан улам дин ырларынын изилденишин талдоого алуу алгач түркологиянын маселеси катары каралып, анан ар бир элде изилденишин талдоого алуу максатка ылайыктуу. Түркологиялык аспектте кыргыздардын башка түрк тилдүү элдер менен карым-катышын, диний-философиялык жактан жакындыгын жана окшоштуктарын талдоого алууда В.Я.Бутанаевдин (Ф., 1989, Н.,1984, А.,1999, Б, 2002), А.М.Мокеевдин (М., 1977, М., 1984, Б., 2010), О.К.Каратаевдин (Б., 2003, Б., 2005, Б., 2013), А.С. Алымкуловалардын (Б., 2013) эмгектеринде талданып, кыргыз эли диний ишенимдери жана аларды колдонуу жагынан Саян-алтай түрк тилдүү элдерине жакындыгы белгиленет.

Фольклор таануу багытында диний ырларды жазуу жана илимий талдоого алуу иши кыргыз фольклорун жыйноо, изилдөө иштери менен удаа XX кылымдын 20-40-жылдарынан баштап колго алынган. Бул багытта жыйноочулар К.Мифтаков, Б.Солтоноев М.Богданова ж.б. тарабынан жыйналган эл адабиятынын үлгүлөрүнүн катарында дин ырлары да жыйналып, КР УИАнын Кол жазмалар фондунда (Инв. №50(247), №47 (241), №21 (214), №78 (278), №728, №474 (18 47), №10 (203), №214, №585 (5223), №169 (380), №149 (360) ж.б.) сакталып турат. Бул материалдар фондуда сакталып турганы менен диний ырларга илимий анализ жүргүзүүдө советтик идеологиянын кедергиси тийген. Ал мезгилдин алгачкы жылдарында аталган жанр тереңден изилденмек түгүл, “Кыргыз элинин оозеки

чыгармачылык тарыхынын очеркинде” (1973) дин ырлары советтик идеологиянын чен-өлчөмүнөн каралып, бааланат.

Диний ырлар туурасында өз ой пикирлерин ортого салган кийинки эмгек – Т.Танаевдин “Кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрлар” (1998) деген китеби. Анда дин ырларынын жанрдык табияты, келип чыгышы, коомдук аң-сезимдин бир формасы катары мүнөзү, аткарган кызматы, оң, терс жактары белгиленген. Кийинки эмгек “Кыргыз адабиятынын тарыхы” китебинин оозеки чыгармачылыктын жанрлары аталышындагы 1 томундагы М.Мукасов тарабынан даярдалган изилдөө. Анда дин ырларынын жаралышы адамзаттын байыркы баё мезгилине барып такаларын, дин ырларынан чыгармачылыктын өзүнөн башка дагы алгачкы адамдардын диндик, философиялык көз караштарын табууга боло турганы, аткарылышына кандайдыр бир турмуштук шарт себеп болору же ырым-жырым жөрөлгөлөрдүн аткарылыш процессинде жаралып, өзүнө ылайык аткаруучусу жана обон, ритмдери боло турганы жазылат [Мукасов, М. Дин жана арман ырлары [Текст] / М.Мукасов – Б., 2001, – 112 б.].

Дин ырларын жана көркөм чыгармалардагы диний мотивдерди диссертациялык изилдөө катары талдоого алууда Г.Айтбаеванын “Кыргыз романдарындагы тилдик жана диний мотивдер” (1996) деген докторлук изилдөөсүн, Б.Исаковдун “Дин ырлардын көркөмдүк табияты” (2003) аталышындагы кандидаттык диссертациясын атоого болот. Мындан сырткары эл акындарынын чыгармачылыгын портреттик мүнөздө талдоого алган Ж.Таштемиров, Б.Кебекова, С.Искендерова, О.Сооронов, С.Тиллебаев, А.Турдугулов, К.Койлубаев ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде да учкай талдоолор жүрөт.

Түрк эли динге өтө маани беришкен, ага карата мамилеси да өзгөчө. Диний ырларды изилдөө, алардын табиятын талдоого алуу, түрк адабиятынын тарыхый өнүгүшүндөгү диндин таасири, себептери, ырдын ич ара түрлөргө ажарамдалышы, формалык өзгөчөлүктөрү, чыгармачылык диний таасирлер тууралуу түрк изилдөөчүлөрү бир катар эмгектерди жаратышкан. Бул багытта алгачкы түрк адабият тарыхын изилдөөчү М.Фуад Көпрүлүнүн “Saz Şairleri” (2004), “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” (1991) эмгектерин өзгөчө белгилөөгө болот.

Түрк адабиятынын тарыхын доорлорго бөлүштүрүүдөгү эң негизги критерий да дин болгон. Буга ылайык адабиятчылар түрк адабиятын үч негизги доорго бөлүштүрүшөт. 1. Исламдан мурунку түрк адабияты. Буга оозеки жана жазма адабиятты киргизишет. 2. Ислам доорундагы түрк адабияты. Буга өтүү доору, калк адабияты, классикалык түрк адабияты кирет. 3. Батыш таасири менен өнүккөн түрк адабияты: Танзимат доору, Жаңы адабият, Фежри Ати коому (Fecr-i Âti Topluluğu), Улуттук адабият агымы, Улуттук Күрөш доору, Республика доору [Öcal, O. Türk halk edebiyati-el kitabı [Text] / O. Öcal, M. Ekici. – A., 2010, – s. 63] деп бөлүштүрүлөт.

Түрк калкынын элдик оозеки чыгармачылыгы исламдан мурунку түрк адабияты жана ислам доорундагы түрк адабиятын камтыйт. Мындан улам

диний ырлар түрк калкынын исламдан мурунку оозеки адабиятына, кийинки доордогу акындар адабияты же калк адабиятынын түзүлүшүнө негиз болгон. Ушул багытта Решит Рахмети Арат “Байыркы түрк ыры” (Eski Türk Şiiri, жылы????) деп аталган эмгегинде жалпы түрк ыр өнөрүнүн тарыхына кеңири маалымат берүү менен биринчи бөлүмүндө Мани түрк поэзиясы менен жазылган ырларга токтолот. Бул багытта М.Ф. Көпрүлүнүн “Түрк адабиятындагы агачкы суфилер” (Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar (1991) Н. С. Банарлынын эки томдук “Сүрөттүү түрк адабиятынын тарыхы” (Resimli Türk Edebiyatı (2001), Н.Пеколжайдын “Ислам түрк адабияты” (İslamî Türk Edebiyatı (2002), С. Челебинин эмгектери жаралган. Профессор Али Йылмаздын редакторлугу менен даярдалган «Түрк – ислам адабияты» эмгегин, адабиятчы Ш. Элчин «Калк адабияты» (Билим берүү институттары II. класс) (Halk Edebiyatı жылы (2004) ж.б. эмгектерди атоого болот.

Түрк адабият таануусунун тарыхында ашык адабиятын илимий талдоого алуу З.Көкалп, Ф. Көпүрлү жана Р.Тевиктин фольклорду бир көркөм дөөлөт катары ачыктоосунан кийин башталат. Ашык адабиятын пайда болушу, алардын өнүгүш тарыхы, спецификалык өзгөчөлүктөрү, талант даражасы, ашыктардын айтып калуу себептери сындруу бир катар маселелерди талдоодо Саадеттин Муса Эргун, Ахмед Талат Онай, Зиаэттин Фахри Фындыкоглу, ж.б. изилдөөчүлөр өз пикирлерин билдиришкен.

Түрк адабиятындагы диний ырлардын орду, мааниси, ашык адабиятындагы дин маселелери түрк окумуштуулары тарабынан бир катар магистрдик, докторлук диссертацияларда иликтөөлөр жүргүзүлгөнү менен башка элдердин адабий жанрларындагы диндин ордун салыштырма планда талдоого алынган эмгектин жок экендигин жогорудагы изилдөөлөрдүн тизмеги көрсөтүп турат.

Кыргыз жана түрк диний ырларынын изилдениш тарыхына көз жүгүрткөнүбүздө ар бир элдин изилдөөчүлөрү өз өзүнчө изилдеп талдашкан. Ал эми салыштырма ыңгайда жазылган эмгектерди жолуктура албадык.

Бөлүмдүн «**Кыргыз-түрк эпикалык чыгармаларындагы диний мотивдердин орду жана мааниси**» деген үчүнчү параграфында кыргыз-түрк эпикалык мурастарындагы диний ырлардын орду талдоого алынат.

«Манас» эпосундагы диндик сүрөттөөлөр тарыхый-этнографиялык булак катары XIX кылымдын 2 жарымынан тарта колго алынып, Ч.Ч.Валиханов, В.В.Радловдордун (М., 1989; А., 1961; М., 1986) эмгектеринде, совет мезгилинде С.М. Абрамзон, А.Н.Бернштам, Б.Дж. Джамгырчиев, кийин И.Б. Молдобаев (Абакан, 1988; Ф., 1989), Б.С.Чыныбаев (Казань 1991), Т.Биялиева (Ф.,1972; Ф., 1981), Б.Аманалиев (Ф., 1963), Ш.Акмолдоева (Б., 1998), С.Иманалиев (Б., 2014) ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде кыргыз элинин жашоо маданияты, үрп-адаты, дини тууралуу маалыматтарды анализдөөдө эпос негизги таяныч (объект) болуп берген. Изилдөөчүлөр кыргыз элинин диний абалын шарттуу түрдө эки доорго ажырымдашат: биринчиси, исламга чейинки байыркы ишенимдер, экинчи, ислам дини киргенден кийинки ишенимдер.

Кыргыздардын жан-жаныбарлырды, тоо-ташты ыйык тутуп, сыйынышы (тотемизм) кыргыз эпосторунун тулкусуна сиңирилип, жолборс, карышкыр, бугу, ит, куш, жылан ж.б. тотем жаныбарлар эпосто өзгөчө ыкмада көркөм сүрөттөлөт. Ал эми ата-бабалардын арбагына сыйынуу (анимизм) эпос башталганда эле айтуучунун

Түп атасы Түгөл кан,

Түнөп өткөн жерине,

Башкы атасы Баары кан.

Түптүү мазар орногон.

Башынан Кыдыр даарыган.

Муну, түбүнөн кудай колдогон...

[Манас: СКВ, 1-китеп. – Ф., 1984. – 27 б]

- деген саптарында байыркы мезгилдеги эпостун каармандарынын өз ата-бабаларынын арбактарын ыйыкташы жана аны колдоочу иретинде тутунушу көрүнөт. Ошондой эле эпостун тулкусунда кандайдыр бир буюмга ишенүү, аны ыйыктоо, сактоо, ар бир нерсенин кудайы бар деп билүү, жез тырмак, жез тумшук, жезкемпир, мите өңдүү демонологиялык түшүнүктөр да орун алган:

Жаманды күткөн жакшыдай,

Жиндини күткөн бакшыдай. [Манас: СКВ, 2-китеп. – Ф., 1980. – 27 б.]

«Манас» эпосунда кыргыз элинин исламга чейинки кабыл алган ишенимдери, адат-жөлөлгөлөрү толук сакталып, улам кийинки ишенимдер менен синкреттешип кеткен.

Ислам дини кыргыздар арасында кайсы кылымдан баштап киргендиги тууралуу так маалымат жок. «Манас» эпосунда ислам динин талабы боюнча намаз окуу, диндин шарият жоболорун кыйшаюусуз аткаруу, зекет берүү, азан чакыруу, арбактарга багыштап куран окутуу, жаназа окуу ж.б.у.с жөрөлгөлөр арбын кезигет. Мисалы, эпостогу башкы каарман Манастын намаз окуп жаткан мезгилде душман колунан мерт болушу, Алмамбеттин өз динин таштап мусулманчылыкка өтүшү, карыя Бакайдын кандай кыйынчылык болсо дагы динин таштабай намаз окуп, такыба болушу, Чыйырды, Каныкей, Семетейди кудайдын колдоосу менен өлүмдөн калышы, Алла таалага ишенүү эпостун көптөгөн эпизоддорунда ачык чагылдырылат. Мисалы,

Чогулуп турган көпчүлүк,

Ла иллахи илаллах,

Мухаммад расулуллах,

Келме шаадат жар кылып,

Бйман айтып күңгүрөп,

Жалбарып жалгыз Аллага.

Акка моюн сунушту.

Кетпейбиз деп ушундан,

Келме айтып канча жан,

Алар болду мусулман [Манас: СОВ, 1-китеп – Б., 1995. 64-б.]. Эпосто Манас баатырдын тегерегиндеги көпчүлүк, согуш маалында каратылып алган элдердин баары келме айтып, мусулман болгондугу тууралуу маалыматтар

бар. Демек, «Манас» эпосунада кыргыздардын байыркы замандардан бери карай тутунган элдик ишенимдеринин баары кезигерин көрүүгө болот.

Огуз түрктөрүнүн улуттук адабиятынын өнүгүү эволюциясында дастандар доору өзүнчө бир мезгилдик мерчемди кучагына алат. Исламга чейинки түрктөрдүн коомдук жашоосун ар тараптан чагылдырган дастандар толук сакталбаган. Бирок ошондой болсо да Фирдоусинин “Шах-намеси”, Гүвейнинин “Tarih-i Cihan gûşaasi” (Дүнүйөнүн тарыхы), Решад-ад-диндин “Cami-u Tavarih” ж.б. кытай, иран жана араб булактарынан табылган үзүндүлөр бар. Ал эми сака түрктөрүнө таандык болгон кошок мотивиндеги “Алп Эр Тунга”, “Шу” дастаны, “Огуз Каган” өңдүү жазма түрүндөгү дастандар табылган. “Огуз Каган” – мифологиялык мүнөздөгү эл турмушун, философиясын чагылдырган дастандардын бири. Иран кагылышуусун, исламдан кийин дагы сунни огуздар менен шиит ирандыктар арасындагы улуттук-диний кагылышууларды, андан кийин, мамлекет менен калк арасындагы символдук айырмаларга басым жасаган композицияга ээ болгон “Көроглу” дастанына чейин өсүп жеткен [Çetindaş, D. Yeni Türk Şiirinde Destan [Text] / D. Çetindaş – E., 2012. – s.57]. Алгачкы дастан доорунда жаралган “Деде Коркут», “Огуз наме” дастандары баштапкы жаралышында түрк элинин элдик мифологиясынан башат алып, андан эл турмушунун улам өнүгүшү менен өнүгүп, байыркы элдик ишенимдер: тотемдик, шамандык, анимисттик, кийин исламдык түшүнүктөр да синтезделгени көрүнөт.

Жалпысынан алганда түрк эпикалык дастандары мазмундук жана формалык жактан чакан келип, сан жагынан көп экендигин көрүүгө болот. Ислам динине чейинки дастандарда түрк элинин байыркы ишенимдерине (шаманизм, тотемизм, заростризм, тениризм ж.б.) байланыштуу жөрөлгөлөр, үрп-адаттар менен кошо айтымдар, диний ырлардын алгачкы башаттары жолугат. Ал эми ислам доорунан кийинки дастандар ислам жол-жоболорун, шариаттарын, олуя-зааба, пайгамбарларын, алардын жүрүм-турумуш чагылдырган нагыз исламдашкан дастандар дешке болот.

Иштин экинчи бабы **“Кыргыз жана түрк акындык өнөрүндөгү диний ырлар”** деп аталат. Главанын 1-параграфы **“Кыргыз-түрк акындык өнөрүндөгү диний ырлардын орду, мааниси, функциясы”** деп аталат.

Изилдөөнүн объектиси катары ылайык фольклордун улам мезгил берилген сайын жекеликке багыт алып, аты уламышка айланган Кетбука, Асан Кайгы, Токтогул ырчы өндүү акындардын, андан бери төкмө акындардын, кол жазма адабиятынын өкүлдөрүнүн чыгармачылыгын, XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын баш чениндеги өнөр адамдарынын чыгармачылыгындагы диний ойлор талдоого алынат. Ал эми изилдөө предметин кыргыз жана түрк акындык өнөрү, алардын өсүү эволюциясы, эпикалык мурастарда, элдик фольклордо мотивировкаланышы, акындар чыгармачылыгында тематикалык мүнөз күтүшү салыштырма-тектештирме ыкма менен кеңири талдоого алынат.

XVIII кылымдын II жарымында мурда Фергана өрөөнү менен чектелген Кокон хандыгы мамлекетке айланып, бир катар чептердин

(Каракол, Барскоон, Коңур Өлөң ж.б.) негизделиши, XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта түндүк-түштүк кыргыздарынын Россиянын курамына киргизилиши, ислам динине багытталган мектептер (усули жаид, Аптие, Чаар китеп, Сопуалдаяр), медреселер ачылып, чыгыш адабияты окутулушунан улам акындардын чыгармалары тематикалык жактан байып, дин, ислам, Алла, кудай, шариат ж.б. диний темадагы ырлар жарала баштаган. Экинчиден, ислам дининин бир салаасы болгон суфизм агымынын жактоочулары эл арасына миссионерлерин киргизип, ислам дининин түшүнүгү боюнча ааламды, жерди бир гана кудай жараткан, Мухаммед анын элчиси деген үгүт-насааттарын жүргүзүшүп, бул пикирди эл арасына таратуу иштерин аткарышкан.

Кыргыздардын кол жазма адабиятынын өкүлдөрү Молдо Нияз, Нур Молдо, Алдаш Молдо, Молдо Багыш сындуу акындар диний билим алгандыктан, орто кылымдагы жазма адабияттын үлгүлөрү менен толук тааныш болгондуктан чыгармаларында диний ойлор басымдуу. Ал эми чыныгы төкмөлүк өнөрдүн өкүлдөрүнүн ырларында, айтыштарында да исламдын элементи кездешпей койбойт. Жеңижоктун “Бир Алла” ырында бул турмушта жашап турушунун өзүн Алланын амири менен экендигин ырында айтып, адамзатынын уланышын Адам Ата, Обо энеден тарагандыгын ырдайт:

Жети кабат асманга,

Күн жараттың бир Алла.

Жылдызы чеге ай менен,

Түн жараттың бир Алла.

Түрдүү, түрдүү ааламга

Түр жараттың бир Алла.

Ичи толгон бейишке,

Ур жараттың бир Алла.

Адам ата, ава эне,

Жуп жараттың бир Алла

[Жеңижок: Ырлар, айтыштар [Текст] / Түзг.: А.Акматалиев, А.Жусупбеков, М.Мукасов – Б.: “Шам”, 1999, – 47].

Ал эми көпчүлүк акындарда салттуу ырдалып келген дүйнө тууралуу ырларда айрым акындар дүйнөнү диний мазмунда чечмелешип, ак карасын ырга салышкан:

“Бул дүйнө бекерсиң,

Бир күнү өтүп кетерсиң (Токтогул)” – деп исламдагы бул дүйнөнүн жалгандыгын ырга салган диний мотив Жеңижок, Токтогул, Коргоол, Барпынын ырларында түрдүү ыкмада көркөм поэтизацияланат.

Акындардын диний ырлары Алланы улуктоо, пайгамбарлардын кылган иштерин даңазалоо, шариаттын эреже-жоболорун ырга салуу мүнөзүндө ырдалган. Мисалы, Алдаш Молдо өз чыгармаларынын биринде

Байгамбарлар бары өттү,

Улукман хаким кары өттү.

Азирет Аалы шер өттү,

Омор, Осмон жар өттү.

Идирис, Иса тирүү өттү,

Искендер менен Сулайман,

Наамурид Шиззат кан өттү,

Заркум, Салсал жана өттү.
Сахиб кыраан баары өттү,
Имам Агзам азирет,
Абу Юсуп, Мухаммед,
Муштахиддер жана өттү.

Ошол заман баары өттү [Залкар акындар: Тоголок Молдо. Алдаш Молдо. 5-том. [Текст] / Түзг.: А.Акматалиев, А.Обозканов – Б.: “Шам”, 2006, – 6 б.] – деп бул дүйнөнүн жалгандыгын ырга салып, алар таштап кеткен ыйык жолду булгабай, жакшы иштерине шек келтирип, акараат айтпай ыймандуу болууну үгүттөсө, Молдо Кылыч да ушул эле нукта адал жүрүүнү адамдарга насыяттайт:

Азирети Кызыр пайгамбар,
Напси, ырыскы ээси.
Жакшы жанга куш болор,
Адал жүрсө мүнөзү

Ал эми Молдо Нияз башка өнөрлөштөрүндөй эле ар бир ырын “бисмилла” менен баштап, жалган дүйнө, чын дүйнөнүн тарыхын ырга салат:

Жамаат намаз окубай, Хазираттин жолуну?
Жашыбыз жетти бир жерге. Сапарың каттык ыраакка,
Узатса жетип хар жерге, Бу жалганчы дүйнөдөн,
Узун кылып кудайым, Өлүп барсаң бир күнү,
Баазилардин колуну, Париште кирет суракка,
Хайырсака кыла албай, Жообуну бербесең,

Каралга жетти жашыбыз, Жаның калар фыракка” [Молдо

Нияз Санат дигарасттар [Текст] / О.Сооронов – Б., 1993, –132 б.]

– деп бул дүйнөнүн жалгандыгын эскертип, өлгөндөн соң ал жайдагы абалын, жашоо жана өлүм тууралуу ойлорун философиялык ыңгайда чечмелеп берет.

Ал эми Молдо Багыштын ырларындагы диний ырлардын орду тууралуу Б.Исаков буларга токтолот: “...Ислам дини, пайгамбар саабалар, Меке менен Медина жөнүндө түшүнүк берүү менен мусулманчылыкка болгон ишенимин арттырат. Өлүм менен өмүр, жалган дүйнө менен чын дүйнөнү айтуу аркылуу шарияттын улуу жолу менен жетүүгө мүмкүн экендигин ишендирүүгө аракеттенет. Муну акындын “Балалыктагы ыр”, “Жеңижокту жоктоо”, “Молдо Багыш санаты” ж.б. ырларынан жана абакта жатып жазган “Абак дептериндеги” ырларынан окууга болот”. [Исаков, Б. Диний ырлардын көркөмдүк табияты [Текст]: Фил. ил. канд. ...дисс.: 10.01.01. / Б.Искаов – Бишкек, 2004, – 28 б.]. Мына ушундай дин темасы төкмө акындарда кезигет. Мындан улам, кол жазма акындарына да, төкмө акындарда да аталган тематика кезигет.

Илимий адабияттарда түркиялык түрктөргө ислам дини VIII кылымда Талас (751 жыл) мусулман-арабдар менен кытайлыктардын ортосунда согуш жүрүп, бул согуштун негизинде түрктөр мусулман-арабдар менен жакындашып, ислам динине болгон жакындык пайда болот. Алгачкы карлук

түрктөрүнүн башчысы Абдулкерим Сатук Буурахандын мусулман болушу түрктөрдүн арасында ислам дининин таралышына жол ачкан. Мындан эки кылым кийин ирандык дервиштердин түрк элдеринин арасына жайылышы менен тасаввуф адабияты түптөлө баштайт.

Көпчүлүк окумуштуулар ашык адабиятынын келип чыгышы Орто Азия элдеринин акындык салтын (турган жеринде төгүп ырдоо, аспап менен коштоо ж.б.) улап, текке адабиятынын салттарын жуурулуштуруп, XVI кылымдын аягындагы түрк элиндеги кофе ичүүчү эс алуу жайларындагы ырдоо салттарынын сыпаттарын өз боюна сиңирген жаңы бир адабият деп эсептешет [Çobanoğlu, Ö. Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü [Text] / Ö. Çobanoğlu. – A., 2000, – s.127].

Акындар чыгармачылыгында калыптанган өзгөчө салттуу кубулуштар бар.

Биринчи, төкмөлүктүн салттуулугу, б. а. импровизация – кандай жагдай шарт болбосун турган жеринде төгүп ырдоо. Түрк ашыктары өз чыгармачылыгын эки ыкмада элге тартуулайт. Биринчиси, алдынала даярдалган чыгармаларын элге сунат, мындай чыгармалар жазуу формасында ишке ашат. Муну эркин ыкма (serbes deyiş) деп аташат. Ал эми экинчиси, турган жеринде кандай, тема, кандай шарт болбосун төгүп ырдоо. Мындай чыгармалар атышма, каршылашма, диалог формасында ишке ашып, системли дейиш (sistemli deyiş) деп аталат. Бул түрлөрдөн сырткары муамма формасында да ырдалат. Мында ашык каршысындагы түгөйүнө ыр аркылуу суроо салса, экинчиси ага ыр формасында жооп берет. Муамманын экинчи ыкмасы угармандардын бирөө жашыруун бир нерсени мисалы, каптын ичине бир буюмду салып, анын эмне экендигин билүү үчүн суроо салат. Ал эми ашык ал нерсени ар тараптуу сүрөттөп эмне экендигин табуу ыкмасы. Мисалы, Ташлычай районунун башчысынын каткан буюмун ашык Мурат Чобаноглу (Murat Çobanoğlu) мындай табат:

Sana yalvarırım yaradan Allah	Сага жалбарармын, жараткан Алла
Beni mahçup etme insan içinde.	Мени уят кылба адамзат ичинде.
Hazreti Yusuf'tan kaldı yadigar	Хазрети Жусуптан калды эстелик
Takılır kollara irfan içinde (saat).	Ирфан ичинде колдорго тагылар (саат)

Түрк ашыктары катылган буюмду ар тараптуу сүрөттөп, көркөм образ жаратышса, кыргыз акындарынан Талым кыз менен Көбөктүн, Чоңду менен Арстанбектин, Байгабыл менен Чатакыздын айтыштары бир собол салып, экинчиси аны таап, акындын дүйнө таануусун, тапкычтык дараметин сынга алган табышмактуу айтыштын үлгүлөрүндөгү окшоштуктарды түрк жана кыргыз акындарындагы жалпылык катары мүнөздөөгө болот.

Экинчи, өнөр үйрөнүү жана үйрөтүү салты. Башкача айтканда устат шакиртчилик. Кыргыз акындарында ар бир улуу акын өзүнө шакирт алып, өнөр үйрөнөм деген жаштарга акыл-насаатын айтып, кошо ала жүрүп өнөр сырларын үйрөтүшү салттуу көрүнүш. Мындай жагдайды түрк ашыктарынан да кезиктирүүгө болот. Түрк окумуштуусу Доган Кая түрк ашыктарынын

чыгармачыл инсан катары калыптанышындагы негизги себептер кайсылар экендигин бөлүп көрсөткөн:

1. Чыраклык (устат-шакиртчилик);
2. Ашыктардан таасирленүү;
3. Түш көрүү;
4. Дарт чалганда;
5. Махабатка чалдыгуу;
6. Руханий, психологиялык жабыркоо;

7. Улутчулдук сезимдердин жогору болушу [Kaaya, D. *Âşık Edebiyatına Giriş* [Text] / D. Kaaya. – В., 2003 – s. 8] ж.б. Изилдөөчүнүн пикиринде ар бир ашыктын чыгармачыл инсан катары калыптанышында чыраклык (устат-шакиртчилик) өзгөчө орунда турат. Мындан улам XIX кылымдан кийин ашык адабиятында чыгармачылык мектеп түшүнүгү пайда болгон. Мында ар бир шакирт өз устатынын чыгармачылык салттарын, ыр куруу тажрыйбаларын, ыкмаларын улантып, өзүнчө бир чыгармачылык жолду жаратат. Мисалы, Рухсати, Эрзурумдук Эмра, Дартлы, Сүммани ж.б. ашыктар бул ыкмада өз чыгармачылык мектебин түзүүгө жетишишкен.

Үчүнчү, чыгармачылыктагы синкретизм. Бул салттуулук кыргыз элинин ырчылык өнөрүндө бир учурда ыр жаратып, ошол эле учурда аны обон менен коштоп, аспап менен шөкөтөөсү түрк ашыктарында да бирдей колдонулганын көрүүгө болот.

Түрк ашык адабиятындагы негиз салт катары ашыктардын түш көрүүсү эсептелинет. Түшүндө ашыктар бааде ичүү² менен кудайдан берилген акындык, төкмөлүк касиеттерге ээ болуп калышы тууралуу түшүнүктөр орун алат. Түшүндө ашык пиринин (колдоочу) колунан бир бааде (шербет суу) ичип, келечекте мыкты акын, эл көйгөйүн көрө билген көсөм, турган жеринде төгүп ырдай турган ашык болуп чыгат деген түшүнүк жашайт. Элдин түшүнүгүндө таланттуу адамдар бааде ичүү менен Алланын сүйүүсүнө, ээ болот деп ишенишет, калайык калкта ал кишини катуу урматташат. Мисалы, ашык Мурат Чобаноглу түш көрүп, түшүндө бааде ичкенден соң ойгонгондо ырдаган ырын алалы:

Leylâ-yı Kadir'de Cuma gününde,	Жума күнү кадыр түндө
Derin bir uykuda divan gördüm.	Терең бир уйкуда той көрдүм.
Üç derviş durursagi önünde	Үч дервишти көрдүм суусун алдым да,
Sima bedir nuru nişan gördüm.	Бетинде Бедирдин нуру жааган.

Бул саптарда акындын жума күнү, кадыр түнү түш көрүшү, ашык баадесин ичүүдө үч-беш куран аяттарынан окулушу ырдын диний мүнөздө экендигин айгинелеп турат.

Ашык адабияты түрк текке адабиятынан башат алып өнүккөндүктөн ашыктарда диндин (тасаввуфтун) таасири ачык байкалат. Түрк ашыктарынын диний мүнөздөгү ырларындагы дагы бир өзгөчөлүк бардык инсанды исламдын жол-жоболору, шариаттары менен жүрүүгө чакырган

² Бааде суу – шербет суу

дидактикалык сапаттын күчтүү өнүккөнүн, насаатчылдыгын көрөбүз.

Мисалы, Каражаогландын

Behey kırlangiç nereden gelirsin.

Hani şimdi n'ittin Hind ü Yemen'i.

Ötme garip bülbül ben de garibim,

Sen de bilir misin âhir zamanı.

Диндин жол-жобосун аткарбаса
эскертип, аны бузбоого үндөйт.

Ээй, кырланыч³ кайдан келесиң,

Эмне кылдың Индияны Йеменди

Сайра бакарып булбул мен да карып.

Сен да билесиңби заман акыр болорун –

заман акыры болорун, журт тозорун

Ырларда озандын жаратканды сүйүүсү, дүйнөнүн барына кубанбай, жогуна кайгырбай каниет кылып, анын сүйүүсүнө арзуу башкы милдет экенин билдирет. Ушул эле идея улам кийинки кылымдарга созулуп, түрк диний ырларынын бүгүнкү күнгө чейин жетишине негиз болгон.

Түрк элинде диний адабиятты атоодо бир канча аталыштар пайдаланылган. Мисалы, тасаввуф адабияты, текке адабияты, түрк ислам адабияты ж.б.

XIX кылымдагы залкар эрзурумдук ашык Эмранын ырларында тарикат, тасаввуф сөздөрүн көп колдонулуп, ырларында динге байланыштуу сүлүк (тарикатка кирүүнүн жолу), чиле (руханий жактан жетилүү үчүн аракет), кутба даван (тарыхтагы диний сапарыдын эң мыкты башчысы, устаз), кырклар (пайгамбардан кийинки доорлордогу динди алып жүрүүчүлөр) деген сөздөр арбын колдонулуп, суфилик мүнөздө болгон.

Sûfi ister Cennet'le huri,

Getirme kalbine kibr-ü gürürü.

Sakıncahilsanmaeygözümnüru,

Her fenne alimdir Emrah, efendi.

Суфинин максатында бейиш болсо

Анда сен мактанчаак адам болбо.

Эмраны сен билимсиз деп ойлобо,

Ал Эмра аалымдыр аны ойло

[Güzel, A. Dini-Tasavvufi Türk Edebiyatı [Text] / A. Güzel – A., 2006, – s. 51].

Демек, түрк элинин ислам динине эрте (VIII кылым) кириши менен диний адабият ошол кылымдарда эле пайда болуп, озанлардын ырларында ырдалып, тасаввуф, текке адабияты түптөлсө, кыргыз эли XIX кылымда гана он кылымдай айырма менен динди кеч кабылдап, мындан улам диний мүнөздөгү чыгармалар жарала баштаган. Башкача, айтканда кыргыздарга ислам дини канчалык кеч кирген болсо, исламий адабияттын пайда болушу дагы ошондой эле кечирээк башталганын көрө алабыз.

Экинчи бөлүмдүн 2-параграфы «**Замана акындары жана алардын диний түшүнүктөрүндөгү жалпылыктар**» деп аталат.

Кыргыз акындар чыгармачылыгында диний көз караштардын жайылышы ислам динин эл арасына таратууда эмгектенген суфи шейхтеринин жасаган аракеттери айрым чоң мамлекеттердин жүргүзгөн саясаттарына ыңгайлуу шарттарды түзүп, саясий мүнөз күттү. Экинчиден,

«Кокондук алды көлүндү,

Кокуйлатты элинди.

Көлдүн башын сарт алды,

³ Кырлангыч – көгүчкөн

Көкүрөктү дарт алды (Арстанбек) – деп акындар ырдагандай, Кокон бийлигинин алык-салыгынын көбөйүшү, уруу-уруулар ортосундагы чыр-чатактардын ырбап, эл ичиндеги тынчтыктын бузулушу болгон. Эл арасында замандын көйгөйүн, элдин мойнуна түшкөн оор түйшүктүн запкысын Калыгул, Арстанбек, Сагымбай, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Молдо Багыш, Үмөт Молдо, Алдаш Молдо өңдүү акындар өз ырларында чагылдырышты.

Кыргыз акындар чыгармачылыгында заман тууралуу ырлар көпчүлүк акындардын чыгармачылыгында салттуулукка айланып, улам мезгил коом өзгөргөн сайын жаңыланууга учурап келген адабий агымга айланган. Айталы, Асан Кайгыда адам, анын табият менен бирге гармониялуу жашоосу, эл турмушу реалдуу мүнөздө ырдалып, акыр заманды чыныгы турмуштагы, табияттагы кырсыктардан улам болорун боолголосо, Молдо Кылыч, Молдо Нияздын замана тууралуу чыгармаларында негизги ой бөтөн бир элдин кысымында калып, кыйынчылык күн көрүүнү алдыга чыгарышат. Баардык жакшылыктар, орус элинин келиши менен аяктап, замандын акыры келди деген ойду айтышат. Молдо Кылыч “эмдигини карачы”, “орус алып турагын”, “түштү жерге жылдызы” деп мүнөздөсө, Молдо Ниязда “кыяматчылык бир жактан”, “кыйын болду замана”, “отуз жылга жакындап”, “орус келип зор болду”, “оң-солдун баары кор болду” – деп сүрөттөлөт.

Алдаш Молдо Жээнике уулунун “Хал заман” (Кал заман) чыгармасы мурдатан калыптанган салттуулуктардын нугунда өнүгүп, орустар келген учурдагы элдин абалын сүрөттөп берет.

Түрк адабиятында түздөн-түз замана акындары тууралуу маалымат берген же бул темадагы ырларды өзүнчө изилдеген эмгектер жок. Бирок, ашык адабиятында замана темасы көпчүлүк өнөр адамдарында кезиккен ырлар көп. Кыргыз акындар чыгармачылыгындагыдай замана темасы өзүнчө бир багыт, салттуу тема катары өзгөчөлөнүп турбаса дагы түрк ашык адабиятында орто кылым акындары Ахмед Яссави, Сулейман Бакыргани, Арслан Баба ж.б. өнөр адамдарынан бери уланган тема катары жашап келе жатканын көрүүгө болот. Бул тууралуу адабиятчы А.Акматалиев “...орто кылымдагы акындардын чыгармачылыгы диний-мистикалык көз караштар менен лирикалык сезимдин синтезинен” тургандыгын изилдөөлөрүндө ырастайт.[Акматалиев, А. Байыркы орток түрк адабиятынын очерки [Текст] // А.Акматалиев – Б., 2015, – 86-87-б]

Байыркы мезгилдеги сопулук идеялар мистикалык-аскетикалык, үгүтчүл-миссионердик багытта өнүккөн мезгилде байыркы араб, иран, түрк акындары өз чыгармачылыгын ушул багытта жаза башташкан. Замана тууралуу чыгармаларды жаратуу айрыкча Ахмед Яссавинин чыгармачылыгына таандык.

Жан чыркырап, чыкпай кыйнап турганда,
Сенден өзгө ким келээр, не кылгаймын кудай-а?!
Он сегиз миң ааламга укук болгон Мухаммад,
Ач жылаңач алсызга канаагатчыл Мухаммед,

Каарлуу, заарлуу зулумга шафаагаччыл Мухаммед.
Түн уйкусун миң бөлүп куран айткан Мухаммад,
Карыптарга кайрымын улам айткан Мухаммад,
Жолдон азган азгынга жол азыктуу Мухаммад,
Кимге эмне зар болсо мол азыктуу Музамад...
Дарттуулардын дартына даба берген Мухаммад,
Жамандыкка жакшылык жана берген Мухаммад [Кыргыз
поэзиясынын антологиясы [Текст] // – Б., 1999. – 106 б.]

Орто кылымдагы Ахмед Ясави, Сулайман Бакырганинин жогорудагы замана тууралуу ырлары түрк адабиятында орто кылымда эле замана тууралуу ойлордун пайда болуп, кийин Орто Азия калктарына таралгандыгын күбөлөйт. Мисалы, XVII кылым ашыгы Геферинин ырында өзү жашап жаткан мезгилдин сүрөтү төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

Hey ağalar zaman azdı	Эй агалар, заман азды,
Düşmüşe il üşer oldu.	Эл жаманга карабайт.
Küllükte sürünen eşek	Эшек тулпар менен
Cins atla yarışır oldu	Жарышмак заман болду.

[Köprülü, F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar [Text] / F. Köprülü. –А., – 1991. 360-б.]

Демек, замана тууралуу ойлор ар бир кылымда жаралып, өзү жашап жаткан мезгилдин оош-кыйышын ырга салып, элдин нарк-нусканы бузган адат-жоруктары сынга алган. Бул ырлардын жаралышына, анын ашык, акындар чыгармачылыгында ырдалып калышынын бирден-бир себеби элдин диний түшүнүгү, экендигин көрүүгө болот.

Экинчи баптын үчүнчү параграфы «**Диний ырлардын көркөм эстетикалык бөтөнчөлүктөрү**» деп аталып, кыргыз-түрк диний ырларынын көркөмдүк өзгөчөлүктөрү талдоого алынат.

Дин ырлары оозеки чыгармачылыктагы башка жанрлар сыяктуу эле байыркы мезгилде жаралып, бүгүнкү күнгө чейин сан кылымдык тарыхында тилдик жана маанилик жактан көп өзгөрүүлөргө учурап жетти. Формалык жактан төрт саптан тарта бир канча түрмөктөлгөн ыр саптарынан куралат. Анда, жараткандын улуулугун улуктоо, периштедердин, пайгамбарлардын жасаган иштерин даңазалоо, пенделерди алланын ыраазычылыгына ээ болууга, шариаттын эреже-жоболорун так аткарууга үндөө, ал эми заман бузулуп, элдин жүрүм-туруму өзгөргөндө бул дүйнө, тиги дүйнөнү салыштыра ырдап, жакшы болууга чакыруу сындуу дидактикалык маанай камтылат. Строфалык жактан диний ырлар бир нече ыр түрмөктөрүнөн куралган формада да кезигет. Буга байыркы мезгилдеги шамандик, анимисттик, заросризмдик ишенимдердин элементтерин камтыган айтымдардан тарта Калыгул, Арстанбек, Жеңижок, Нур Молдо, Алдаш Молдо, Тоголок Молдо ж.б. төкмө жана жазгыч акындардын чыгармаларын киргизүүгө болот.

Дин ырларынын көркөмдүгү жалпы фольклордук чыгармалардын поэтикалык белгилери менен аныкталса, экинчи жагынан өздүк жанрдык

көркөмдүк белгилери менен бөтөнчөлөнөт. Бул жанрлардын көөнөлүгүн белгилеп, сөздүн магиялык кудуретин көрсөтүп турган эмоциялык-психологиялык маанайдагы сөздөр көп колдонулат. Мисалы, жанрдын көөнөлүгүн билдирген Кыдыр ата, Камбар ата, Зеңги баба ж.б. сөздөр. Муну менен бирге шамандык, исламдык дин менен келип, бирин-бири жокко чыгарбай катар колдонулуп жүргөн Теңир, Кудай, Алла, пайгамбар, периште, тозок, шайтан өңдүү сөздөр пайдаланылат. Чыгармалардын диний-мистикалык мүнөздө болушу көбүнчө башка жанрлар менен синкреттеше кеткен учурларын көрүүгө болот.

Ынаным-ишенимдерге байланыштуу айтылган сөз-образ, сөз-символдор – калктын эстетикалык турмушун, кыял чабыттарын, көңүл ыргактарын көрсөткөн бир көрүнүш. Бул багытта дин ырларында жакшылык, байлык, дөөлөт, бакыт кыргыз элинин поэзиялык символуна айланып айтылат. Түрк элинде бактылуулук Кудайдын, Аллахтын ыраазычылыгына ээ болуу менен түшүндүрүлөт. Аларда көбүнчө материалдык муктаждыктардан дагы Кудайга болгон ызаттоосун артыруу, ага ибадат кылууну бакыт караты кабыл алышкан. Ошол себептүү түрк дин ырларында салттуу сөз образ, сөз символдор катары Кудай, пайгамбар, бейиш, тозок өңдүү сөздөр пайдаланылат

Дин ырлары, өзгөчө айтымдар, дарымдар көпчүлүк учурда сап аягындагы сөздүн кайталанышынан түзүлгөн эпифоралар аркылуу уюшулат. Бул эпифоралык кайталоолор буйрук иретинде айтылат. Мисалы “бол”, “чык”, “көч” буйрук этишинен түзүлөт.

Ал эми исламга байланыштуу ырларда колдоо суроо, күнөөлөрүн кечирүүнү, тозокко калтырбоону сурануу менен көпчүлүк элге насыят иретинде, дидактикалык формада ырдалат.

Бисмилла тамам сөздүн башы эди,
Бул сөзүм шайтандын касы эди.
Дүнүйө жаркыраган опосу жок,
Мусулман бейишиң бар көңүлүң ток.
Мусулман бейиш үчүн амал кылгын,
Алланын амырына моюн сунгун.

Абалы амыр кылган келме шоодат. [Дин ырлары [Текст] // КР УИАнын КЖ фонду, Инв. №66, – 4 б.]

Дин ырлары кыргыз фольклоруна, акындык өнөрүнө мүнөздүү уйкаштыктын түрлөрүндө айтыла берет. Ырлар көбүнчө салттуу ырлардын муун өлчөмүндө курулат. Кийин жазма адабияттын таасиринде жаралган ырларда 11-12 муундуу ырлар кезигет.

Корутунду

Кыргыз жана түрк элдеринин байыртадан бери калыптанган ишенимдеринин негизинде жаралып, өзүнчө бир поэтикалык ыргактуулукка, салттык түзүлүшкө ээ болгон дин ырлары – улам мезгилдин өтүшү, доордун алмашышы фольклордон акындар поэзиясына багыт алган чыгармачылык жолдо өз өмүрүн улады. Эки элде тең акындар чыгармачылыгындагы диний

мүнөз байыркы элдик ишенимдер менен бирге исламдык көз караштардын синкреттүү абалында өрүш алды. Кыргыз элинин акындар чыгармачылыгындагы жана түрк ашык адабиятындагы диний ырлардын алгачкы түп башаттары катары фольклордогу диний ырлардын табиятын, эволюциясын, эпикалык чыгармалардагы диний мотивдерди талдоо менен дин ырларынын кыргыз-түрк фольклор таануу, адабият таануу багыттарындагы изилдениш тарыхын анализге алып, эки элдин акындарындагы диний ырлардын жаралуу себептерин, тематикалык ички бөлүнүштөрүн, “Замана адабиятындагы” жалпылыктарды жана көркөм-эстетикалык өзгөчөлүктөрүн талдоодон улам бир катар окшоштуктарды жана айырмачылыктарды белгиледик:

Окшоштуктары:

- Дин ырлары кыргыз жана түрк элдеринин байыркы табият сырларын аңдап түшүнө албаган баёо мезгилиндеги анимисттик, тотемдик, культтук ишенимдерге негизделип пайда болуп, кийин ислам динин таралышы менен ал диндин эреже-жоболорун өз боюна сиңирип, бир катар чыгармаларда синкреттеше берилген. Мындай көрүнүш кыргыз жана түрк фольклорунда жалпы жонунун бирдей берилип, эки элдин байыркы мезгилдерде бир уруудан тараган жакындыгын, оозеки чыгармалардагы окшоштуктарды айгинелеп турат;
- Дин ырларынын негизин түзгөн айтымдар, дуба-дарым сөздөрү, ак бата, тилектер, каргыштар жана исламдык түшүнүктөр эки элдин эпикалык чыгармаларынын курамында туруп, эпостун көркөм деңгээлин көтөрүү функциясын аткаруу менен кайсы мезгилде элдердин кандай ишенимди тутунгандыгы тууралуу кабар берет;
- Эки элдин оозеки чыгармачылыгындагы дин ырлары лирикалык түрдүн бир жанрын түзгөнү менен жетик көркөмдүккө өсүп жете албагандыктан адат-салт ырларынын нугунда өнүгүшү, бир канча тарыхый-социалдык шарттардан улам кыргыз акындар поэзиясында, түрк ашык адабиятында өзүнчө тематика катары ырдалышы, көпчүлүк акындардын чыгармачылыгында кезиккен салттуулукка айланып, мезгил, коом өзгөргөн сайын улам жаңыланууларга ээ болушу, синкреттүүлүк белгилери жагынан окшош;
- Кыргыз акындар чыгармачылыгы менен ашык адабияты (түрк акындар чыгармачылыгы) эки элдин адабий өсүү жолунда өз алдынча мезгилдик мерчемди кучагына алуу менен, салттуу өзгөчөлүктөрдү калыптандырган чыгармачылык этап катары адабияттын тарыхында жашап калгандыгы жагынан окшоштуктарга ээ;
- Кыргыз акындар чыгармачылыгы мазмундук, формалык, салттуулуктардын сакталышы, аткарылышы ж.б. өзгөчөлүктөрү менен түрк ашык адабиятына окшош. Түрк ашыктары менен кыргыз акындарынын чыгармачылыгындагы импровизатордук, синкреттик,

устат-шакиртчилик, поэтикалык, тематикалык салттуулуктары жагынан жакындыктарды байкоо кыйын эмес;

- Кыргыз-түрк акындар чыгармачылыгындагы айтыштар жана атышмалар (түрк айтыштары) жалпы жонунан окшош. Мисалы, Алланын (кудайдын), пайгамбарлардын жакшы иштерин даңазалаган алым-сабак айтыштар, динден собол салып, экинчи
- акын аны таржымалдап жооп кайтарган табышмак айтыштар, чын дүйнө жалган дүйнө сүрөттөлүшүн тариздеген санат айтыштар ж.б.;
- Кыргыз-түрк акындарынын диний ырлары негизинен буйрук иретинде айтылып, дидактикалык, таалим-тарбиялык, агитациялык мүнөзгө, өзүнө ылайык формага, ритмге ээ. Акындардын дин ырларына салыштыруу жана кайталоолор мүнөздүү болсо, сөздүн көркөмдүк даражасын күчөтүү үчүн колдонулган метонимия, аллегория, гипербола, литота сыяктуу көркөм каражаттар сейрек колдонулат;

Айырмачылыктары:

- Дин ырларын илимий талдоого алууда түрк окумуштуулары негизинен исламга басым коюп, аны талдоонун чоң мектептери түзүлсө, кыргыз адабиятчылары мифологиялык, тотемдик, шамандык, культтук ж.б. байыркы ишенимдерин талдоого басым коюшкан. Түрк элинин өзгөчө исламдашуусу адабиятын мезгилдештирүүдө исламга чейинки, ислам адабият жана батыш маданиятынын таасири астындагы адабият деп бөлүштүрүүдөн да көрүнөт;
- Кыргыз элинин эпикалык чыгармалардагы тотемдик, культтук, шамандык байыркы диний көрүнүштөр, исламдык (Манастын намаз окуусу, даарат алуусу, нике кыюу, сүннөт кылуу ж.б.) түшүнүктөр синкреттик абалда көркөм чагылдырылса, түрк дастандарынын көбү исламдашып, шариаттын жол-жоболоруна, исламдык идеяларга негизделген. Бул кыргыз эпосторунун байыркылыгынан кабар берсе, түрк дастандары кийинки мезгилдерде жаралганын күбөлөйт;
- Түрктөрдүн исламдашуусу тарыхый маалыматтарда VIIIкылымда Талас (751 жыл) мусулман-арабдар менен кытайлыктардын ортосунда согуштан соң жаралып, адабият маданият бүтүн исламдашса, кыргыз акындар чыгармачылыгы кокон-орус бийлигинин учурунда калыптанып, оозеки адабияттын экинчи бир баскычка көтөрүлүүсүнө таасир бергени менен түрк адабиятындагыдай түп тамырынан бери толук исламдашуу жүрүп кеткен эмес;
- Орто кылымдагы түрк акындары Ахмед Яссави, Сулейман Бакыргани ж.б. акындардын чыгармачылыгы XIX к. аягы XX к. башындагы кол жазма адабиятын түптөгөн кыргыз акындарына өз таасирин тийгизип,

жазма, төкмө акындардын чыгармачылыгында диний мотивдердин жаралуусун шарттаган;

- Кыргыз жана түрк акындарында төкмөлүк, устат-шакиртчилик, синкреттүүлүк, айрым поэтикалык салттуулуктарда окшоштуктар болгону менен түрк ашыктарындагы түш көрүү, түшүндө шербет суу ичүү салты кыргыз акындарында кездешпегени менен айырмалуу;

Түрк акындарынын чыгармаларында Алланы, пайгамбарларды улуктоо, исламдын шариат-жоболорун түшүндүрүп, ыймандуулукка үндөө идеялары (суфийлик идеялар) басымдуулук кылса, кыргыз акындары замана тууралуу ырларды ырдоодо артыкчылыкка ээ. Кыргыз акындары заман тууралуу ойлорду салттуу тема катары ар бир акын ырга салып, адабий агымга чейин көтөрүлгөн

Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү макалаларда чагылдырылган:

1. **Yılmaz, M.** Mehmed Nasuhi Efendinin Hayati ve eserleri [Текст] / M. Yılmaz // Жаш илимпоздордун I эл аралык конгрессинин билдирүүлөрү. Атайын чыгарылыш – 2016. – 139-145-б.
2. **Йылмаз, М.** Кыргыз фольклорундагы зараоатризм дининин элементтери жана исламдашуу процесси [Текст] / М.Йылмаз // К.Карасаев атындагы БГУнун Жарчысы. – №4 (42). – 2017. – 37-41-б. https://elibrary.ru/download/elibrary_32281530_64094979.pdf
3. **Йылмаз, М.** Түрк элдеринде исламга чейинки диний поэзияга жалпы көз караш [Текст] / М.Йылмаз // К.Карасаев атындагы БГУнун Жарчысы. – №2 (44). – 2018. – 41-46-б. https://elibrary.ru/download/elibrary_35110981_70000131.pdf
4. **Йылмаз, М.** Түрк элиндеги исламга чейинки диндер жана диний ишенимдер [Текст] / М.Йылмаз // К.Карасаев атындагы БГУнун Жарчысы. – №2 (44). – 2018. – 51-55-б. https://elibrary.ru/download/elibrary_35110984_87276132.pdf
5. **Йылмаз, М.** Шаманистские верования кыргызов и образцы первых религиозных песен [Текст] / М.Йылмаз // Наука и образование: новое время. – 2018 - №3(18). – с. 19-22. https://elibrary.ru/download/elibrary_35190623_69317605.pdf **Йылмаз, М.** Народные верования в древности и возникновение фольклорных жанров [Текст] / М.Йылмаз // Наука и образование: новое время. – 2018 - №3(18). – с. 22-25. https://elibrary.ru/download/elibrary_35190624_59708688.pdf
6. **Йылмаз, М.** Anadolu'da dini şiirin oluşmu [Текст] / М.Йылмаз // Тил, адабият жана искусство маселелери. Атайын чыгарылыш. – 2018. – 103-107-б.

7. **Йылмаз, М.** Түрк дастандары тууралуу жалпы маалымат [Текст] / М.Йылмаз // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2018. – №7 (29 ст) – 2018. – 136-140-б. https://elibrary.ru/download/elibrary_38556877_48498513.pdf

**Мустафа Йылмаздын “Кыргыз жана түрк акындар
чыгармачылыгындагы диний ырлардын окшоштуктары жана
айырмачылыктары” деген темадагы 10.01.01 – кыргыз адабияты
адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ**

Ачкыч сөздөр: акындар чыгармачылыгы, диний ырлар, бул жүйнө, тиги дүйнө, пайгамбар-саабалар, дүйнө тааным, замана, намаз, орозо ж.б. (алфавитке салуу керек)

Изилдөөнүн объектиси: кыргыз элинин жазма, төкмө акындарынын, түрк озанларынын, эл шайырларынын чыгармалары.

Изилдөөнүн предмети: Кыргыз акындар чыгармачылыгындагы жазма, төкмө акындарынын диний ырлары, түрк озанлык өнөрдөгү диний ырлар предмет катары пайдаланылды.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз жана түрк элдеринин акындар чыгармачылыгындагы дин ырларынын ордун, көркөм функциясын, табиятын белгилөө менен жалпылыктарды, окшоштуктарды аныктап, айырмачылыктарын табуу.

Илимий изилдөөнүн методологиясы: алдыга коюлган маселелдин жүйөсүнөн келип чыгат. Иште кыргыз түрк акындар чыгармачылыгындагы диний мотивдерди талдоодо эки элдин оозеки чыгармачылыгы акындар, поэзиясын талдап, илимий жыйынтыктарга жетүү үчүн салыштырма ыкма колдонулду.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы: алгач ирет салыштырма планда кыргыз жана түрк элдеринин дин ырларынын жаралышы, табияты, эки элдин эпикалык чыгармалардагы диндик түшүнүктөрдүн чагылдырылышы жана ислам жоболоруна ылайык байыркы ишенимдердин аралаша берилген синкреттик мүнөзүн ачуу, акындар чыгармачылыгындагы диний теманын улантылышы, диний мотивдердин орун алышы, замана адабиятындагы окшоштук, айырмачылыктар мезгилдин духунда, салыштырма планда талданганынан көрүнөт.

Изилдөөнүн илимий-теориялык мааниси: Кыргыз-түрк акындар чыгармачылыгындагы диний ырлардын окшоштуктары жана айырмачылыктары боюнча айтылган ой-пикирлер илимий изилдөөнүн алгачкысы катары мындан кийинки изилдөөчүлөргө таяныч болуп бермекчи. Ошондой эле кыргыз-түрк диний ырлардын табиятын, өнүгүшүн, элдердин диний көз караштарын талдоого өбөлгө болмокчу.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мустафы Йылмаза “Схожести и различия религиозных стихов в творчестве кыргызских и турецких акынов” на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – кыргызская литература

Ключевые слова: творчество акынов, религиозные стихи, бранный мир, истинный мир, пророки и сподвижники, мировоззрение, замана, молитва, пост.

Объект исследования: произведения кыргызских акынов-писменников и импровизаторов, турецких народных поэтов.

Предмет исследования: религиозные произведения в творчестве кыргызских акынов-писменников и импровизаторов, стихов религиозного характера в турецком поэтическом творчестве.

Цель исследования: определение места, художественных функций, природы религиозных произведений в творчестве кыргызских и турецких акынов, нахождение в них общности, схожестей и различий.

Методология научного исследования исходит из сути поставленных задач. В работе проанализированы религиозные мотивы в кыргызском и турецком акыновском творчестве. Для выработки научных выводов исследования был использован сравнительный метод.

Научная новизна полученных результатов: впервые в сравнительном плане были рассмотрены проблемы возникновения, природа религиозных стихов кыргызского и турецкого народов, изображение в эпических произведениях двух народов религиозных понятий, раскрыт синкретичный характер древних верований в соответствии с положениями ислама, продолжение религиозной тематики и его места в акыновском творчестве, определены схожести и различия в заманистской литературе в духе времени.

Научно-теоретическое значение исследования: Впервые высказываемые научные выводы и рекомендации о схожести и различиях произведений религиозного характера в акыновском творчестве кыргызского и турецкого народов могут послужить отправной точкой для последующих исследований. Также материалы данного разыскания помогут в проведении анализа природы, своеобразия развития кыргызских и турецких религиозных стихов, изучения религиозных взглядов двух братских народов.

SUMMARY

of Dissertation Thesis of Mustafa Yilmaz “Similarities and Differences of Religious Verses in the work of Kyrgyz and Turkish akyns” in support of her candidature for academic degree of Candidate of Philological Sciences “Image of a Mother in Kyrgyz Poetry: Historical Evolution and Artistic Concept” in the specialty 10.01.01 – kyrgyz literature

Key words: akyns' works, religious verses, mortal world, true world, prophets and companions, worldview, zamana, prayer, fasting.

Object of research: works of Kyrgyz akyns-writers and improvisers, Turkish folk poets.

Research subject: religious writings in the work of Kyrgyz akyns - writers and improvisers, religious poems in Turkish poetry.

Object of research: determination of place, artistic functions, nature of religious writings in the works of Kyrgyz and Turkish akyns, finding commonality, similarities and differences in them.

The methodology of scientific research is based on the essence of the tasks. The paper analyzes religious motives in Kyrgyz and Turkish akyns works. In order to develop scientific conclusions of the research, comparative method was used.

The scientific novelty of the obtained results: for the first time, problems of occurrence, nature of religious verses of the Kyrgyz and Turkish peoples, depiction of religious concepts in two peoples' epics were scrutinized; it was revealed syncretic nature of ancient beliefs in accordance with the provisions of Islam, continuation of religious themes and its place in akyns works, identified similarities and differences in the Zamanist literature in the spirit of the times.

Scientific and theoretical significance of the research: For the first time, scientific conclusions and recommendations on the similarities and differences of religious writings in akyn works of the Kyrgyz and Turkish peoples can serve as a starting point for further research. Also, the materials of this search will help in the analysis of nature, the uniqueness of the development of Kyrgyz and Turkish religious poems, study of religious views of the two fraternal peoples.

Field of application: the field of scientific research, the practice of teaching in higher educational institutions and secondary schools.